

А. Коротя,здобувач кафедри теорії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У ПЕРІОД ДО ПОЧАТКУ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648–1654 РР.

Актуальність теми дослідження зумовлена такими причинами. По-перше, правовий статус військовослужбовців об'єктивно відображає сутність правової системи та воєнної політики, яка проводиться державою. Ураховуючи необхідність проведення воєнної реформи, розробка питань, пов'язаних із правовим статусом військовослужбовців, є одним із пріоритетних завдань юридичної науки. По-друге, в історії держави і права України накопичено значний досвід різноманітних підходів до регулювання прав та обов'язків військовослужбовців, який може бути використаний з метою вирішення сьогоденних практичних завдань, спрямованих на захист України від зазіхань на її незалежність.

Із цього погляду особливу цінність становить період існування Козацько-гетьманської держави, в якій правова регламентація статусу військовослужбовців здійснювалася нормативно-правовими актами, які видавалися спочатку польською владою, а пізніше – гетьманами та уповноваженими ними посадовцями. Ураховуючи ту обставину, що формуванню Козацько-гетьманської держави передував значний історичний період, має сенс розглянути особливості регламентації правового статусу українських військовослужбовців до початку визвольної війни 1648–1654 рр.

Аналіз публікацій показує, що ця тема досліджень не була до теперішнього часу предметом спеціальних наукових розробок. Фрагментарно вона зачіпалась у роботах істориків права: А.П. Ткача, В.С. Кульчицького, М.Е. Слабченко,

І.І. Бойко, І.М. Грозовського, А.І. Козаченко, І.М. Паньонко, а також істориків: О.І. Гуржія, Т.В. Чухліба, В.А. Брехуненка, В.М. Горобця, В.А. Смолія, О.Г. Сокирко та ін. При цьому ці дослідники розглядали права й обов'язки військовослужбовців у контексті вирішення більш загальних проблем історії держави і права України. Незважаючи на наявність цього матеріалу, питання правового статусу українського козацтва розглядалося не системно, тому ця проблема потребує своєї подальшої наукової розробки.

Метою статті є дослідження історичної динаміки прав та обов'язків українських козаків на основі нормативно-правових актів, виданих польською владою в період із 1572 по 1648 рр., і з'ясування причин їх прийняття й наслідків.

Викладення матеріалів дослідження необхідно почати з розгляду державотворення та правотворення на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої. Правове закріплення прав і обов'язків українського козацтва розвивалося в умовах зміни суспільно-політичного стану, який склався на кінець XVI ст. По-перше, результатом перемоги польського короля Стефана Баторі над Московським царством після Лівонської війни стало повернення на Україну значної частини козаків, які брали участь у військових діях проти росіян. По-друге, територія південної частини сучасної України була об'єктом постійних набігів кримських татар з метою пограбування або взяття полонених (ясиру), яких вони продавали на невольницьких ринках. Такі дії

здавали значних збитків українському населенню, підривали економіку та нормальний розвиток регіону. Із цієї причини польський уряд почав запрошувати козаків на державну службу для захисту від татарських набігів.

Третім фактором стало запрошення польським урядом козацтва на державну службу. Щодо цього видатний український історик права М.Є. Слабченко писав: «Отже, козаки на початку 80-х рр. XVI ст. вже поділялися на воїнів-професіоналів і небойовий, допоміжний склад, до якого належали козаки, які займалися господарчим промислом, а також виконували інші обов'язки в межах тилового забезпечення бойових формувань козацтва» [1, с. 206]. Тому можемо зробити висновок, що в той історичний період існував чіткий поділ на «добрих козаків», тобто професійних воїнів, і на «мотлох» – міщан і селян, які пристали (показалися) до козацького війська. На практиці це означало суттєву різницю в правовому статусі козаків і тих людей, котрі тимчасово приєднувалися до козацького війська. Права й обов'язки козаків спиралися на різні норми поведінки, вироблені за різноманітних обставин, на підставі чого виникло нове поняття «козацьке право», тобто сукупність правових звичаїв, традицій, правил, на яких ґрунтувались правовідносини серед самих козаків. Як указує І.М. Грозовський, у той історичний період відбувалося формування козацького права, яке ґрунтувалось на традиціях, обрядах і нормах звичаєвого права [2, с. 103]. На цей процес суттєво вплинули лицарська ідеологія і традиції, що панували в той історичний період. Так, подібні групи привілейованого війська з особливим правовим статусом формувались також і в інших країнах, наприклад, таборити в Чехії, конкістадори в Іспанії, флібустьєри, загони наймитів-ландскнехтів у різних країнах середньовічної Європи, посполите рушення шляхти в Польщі. Цілком зрозуміло, що їхній правовий статус визначався традиціями, звичаями, в окремих ви-

падах – нормативно-правовими актами, що видавались владою, до змісту яких входили питання чіткої регламентації прав та обов'язків цієї верстви, порядок проходження військової служби, платні. Формування українського війська відбувалося на підставі такої самої схеми, яка існувала в більшості європейських країн. Наймане військо зазвичай набирало командир-контрактор, найчастіше професійний офіцер, який підписував чи приймав під присягою від воїнів умови про час служби, величину платні, вид озброєння та інші питання, пов'язані з їхнім правовим статусом. Вступаючи на службу, воїни присягали на вірність володарю, тобто тому властителю, для якого наймалося військо, а не командирові загону.

Стосовно історії держави і права України фактором, яке ускладнює це дослідження, є обставина, що кількість наявних документів україно обмежена. На багато з них в історичній, мемуарній, юридичній літературі є посилання, але сам оригінальний текст багатьох актів до сьогодні не дійшов.

Практичне створення українського козацтва здійснювалось за наказом польського короля Стефана Баторі, який у 1572 р. спрямував загін козаків, який складався з українців, у район Дніпровських порогів з метою захисту від набігів кримських танагайських татар. Правовою основою функціонування цього військового формування стала видана королем Стефаном Баторі грамота від 05.06.1572, яка, згідно з чинною тоді правовою традицією, адресувалась призначеному польським урядом шляхтичу Яну Бадовському. Одним із пунктів грамоти було надання Я. Бадовському широких прав та особливого статусу, що дозволяло йому воеводі приймати рішення на свій розсуд. Як указувалося в грамоті, воевода не підлягав юрисдикції місцевому білоцерківському воеводі, місцевим старостам, які призначались польською владою, і підкорявся лише воеводі руському й гетьману. Цей пункт грамоти давав Я. Бадовському необмежені повнова-

ження, оскільки ставка воєводи руського знаходилася на відстані майже 700 км. З огляду на розвиток засобів зв'язку того історичного періоду, відсутність доріг, низький рівень грамотності зрозуміло, що оскаржити рішення Я. Бадовського в розташованій за сотні кілометрів резиденції воєводи руського в місті Львові було завданням, яке неможливо виконати. Отже, права та обов'язки козацтва регламентувались розпорядженнями, вказівками й дорученнями цього шляхтича. Згідно з цим нормативно-правовим актом, козаки приймалися на королівську службу й отримували грошове утримання від нього. У їхні обов'язки входило виконання воєнних завдань, поставлених воєводою, та участь у відбитті постійних набігах кримських татар. На утримання козаків виділялась поквартальна оплата, що становила 2,5 златого на одну людину, а також тканина на пошив форми. Отже, правовим результатом прийняття цієї грамоти стало створення привілейованої групи воїнства, яке називалось козаками, зі своїм комплексом прав та обов'язків, виключення їх із підпорядкування місцевій владі й надання їм особливого правового статусу.

Із погляду сьогодення, має сенс розглянути вартісну цінність цього розміру оплати й величину його купівельної спроможності. Так, польський злотий XVI ст. являв собою срібну монету, рівну 30 грошам, або $2/5$ копи литовських грошей. Отже, за квартал козак отримував 1 копу литовських грошей, або 60 литовських грошей при тому, що ціна вола дорівнювала 80 грошам, корови – 50 грошей, вівці – 15 грошей.

Із часом почали виникати суперечності між козаками та місцевою владою, представленою старостами й воєводами в районах, які знаходилися навколо Запорозької Січі. Як указує Д.Є. Яворницький, польська влада категорично заборонила їм ховати в себе козаків, забезпечувати їх порохом, свинцем, харчами [3, с. 40]. З іншого боку, польський уряд не мав можливості утри-

мувати й забезпечувати таку кількість озброєних людей. У багатьох козаків, які несли військову службу, на землях прикордонних замків і їхніх околиць знаходилася власна земля, тобто свої господарства та сім'ї. Офіційним визнанням козацтва як воєнної сили став факт передачі представником короля Яном Оришовським у 1576 р. клейнод – хоругви, бунчука, булави, печатки, віддання у володіння Трахтемирова із Зарубським монастирем. Отже, козаки отримали пункт постійної дислокації, офіційний статус, що закріплював їхнє правове становище як привілейованої структури з одночасним несенням певних обов'язків щодо Речі Посполитої. У повсякденному житті козаки скаржились, що місцева влада порушує їхній правовий статус, не враховує думки керівників козацьких загонів, піддає арешту й безпричинно садовить у тюрми. У деяких випадках місцева влада підроблювала документи на нібито неіснуючі борги козаків, потребувала від них податку й навіть забирала майно померлих. Зі свого боку, козаки протестували проти порушення своїх прав, посилаючись на грамоту 1572 р., а також інші документи, видані польськими королями. З метою врегулювання цих спорів Стефан Баторі видав у 1582 р. грамоту, яка закріплювала права та обов'язки українського козацтва. У документі містились такі пункти. По-перше, король забороняв місцевій владі порушувати правовий статус козаків, а особливо тих, які отримували плату від польських властей за військову службу. Заборонялося здійснювати судочинство над окремими козаками у звичайних справах, під яким розумілись норми цивільного права, а судова юрисдикція поширювалась лише на випадки вбивств, насильств і грабежів. При цьому права козаків гарантувались згадкою, що такий суд повинен відбуватися «за порозумінням» із козацькою адміністрацією. Під час визначення міри покарання місцевий суд мав право винести рішення лише в рамках своєї компетенції, однак заборонялось зби-

рати з таких козаків податки, які-небудь боргові зобов'язання, конфіскувати майно померлих, яке передавалося родичам або заповідачам. У випадку арешту козака заборонялось його взяття під варту без оповіщення козацького отамана, який мав на те королівські повноваження. Отже, в результаті прийняття цієї грамоти відбулося правове закріплення прав козацтва як привілейованої суспільної верстви, яка згодом перетвориться в достатньо численний прошарок населення Козацько-гетьманської держави.

Новий етап правової регламентації статусу українських козаків у Речі Посполитій настав у 20-х рр. XVII ст. Як указувалося, на утримання козацького війська потребувались достатньо значні кошти, які були відсутні в польського уряду. Відомо, що лише один загін Яна Бадовського складався із 532 добре озброєних досвідчених козаків і декількох сотень прислуги. Із цієї причини багато козаків, воюючи з татарами, почали здійснювати самостійні походи, отримуючи прибуток, який називається в історичній літературі «козацький хліб». Такі походи часто суперечили документам, підписаним польськими королями, їхнім договорам із кримським ханом і турецьким султаном, а визначалися лише умовами війни. Поступово козаки стали грізною військовою силою, яка завдавала значних збитків татарським улусам, грабувала каравани, відбивала полонених і нападала на татарські аули й турецькі міста.

З метою боротьби з козацькою вольницею польський уряд відправив каральне військо на чолі зі Станіславом Конєцпольським. Ці воєнні дії закінчилися мирними переговорами та Куруківською угодою, яку було підписано 27 жовтня (05 листопада) 1625 р. До змісту цього правового документа ввійшли пункти, що змінювали правовий статус українського козацтва, а саме: збільшення кількості козацького реєстру з 3 до 6 тис., підвищення річної платні реєстровцям за службу до 60 тисяч злотих, тобто 10 злотих на одну особу

на рік, яка підлягала сплаті після свята Святого Іллі (20 липня) в Києві. Одночасно із цим оголошувалася амністія учасникам повстання, за реєстровцями зберігалось право обирати старшого (гетьмана), але його мав затверджувати король чи коронний гетьман Польщі. Козаки отримували право обирати собі отаманів, кандидатури яких затверджувалися польським гетьманом. До обов'язків належало таке: одна тисяча козаків повинна була постійно знаходитись на дніпровських порогах з метою спостереження за діями татарських загонів, інші козаки повинні були слугувати як військовий резерв. Від козаків вимагалось знищення всіх їхніх бойових кораблів – чайок, їм заборонялося виходити в море та на власний розсуд починати війну з турками й татарами.

До змісту цього правового документа також увійшов пункт, що змінював правовий статус козацтва, оскільки їх частина, що не потрапила в реєстр, виключалась із привілейованої верстви населення, називалася «випищики» та не отримувала платні. Загалом договір 1625 р. мав позитивне значення для закріплення правового статусу козацтва з причини того, що узаконив військово-територіальний устрій козаків і розміщення на території Корсунського, Черкаського й Чигиринського староств шести реєстрових полків.

У 30-ті рр. XVII ст. по території України прокотилася нова хвиля козацько-селянських повстань, оскільки влада Речі Посполитої не виконувала більшості пунктів договору 1625 р. На цей раз Польщі вдалося придушити національно-визвольний рух в Україні та розбити основні сили повстанців. Результатом нової війни стала угода з козацтвом, підписана в лютому 1638 р., на підставі якої сейм видав Ординацію (від лат. *Ordinatus* – упорядкований). Новий акт значно обмежив «права й вольності» козаків, ліквідував козацьке управління на значній території України. Згідно із цією Ординацією, до правового статусу українського козацтва вносились суттєві зміни. По-перше,

було скасовано вибірність козацької старшини та ліквідувався козацький суд. При цьому необхідно відзначити, що, на думку акад. М.Є. Слабченко, козацьке право носило прецедентний характер, базувалося на практиці козацького суду, так цей захід суттєво впливав на зміну правового статусу українських вояків [1, с. 287]. По-друге, козацький реєстр зменшувався до 6 тис. осіб, але до нього вносили тільки тих козаків, які не брали участі в повстанні, а виключені з реєстру особи повинні були повернутися до свого попереднього стану. По-третє, ліквідувалася посада козацького гетьмана, замість якого поляки призначали старшого комісара козацького війська, який підпорядковувався коронному гетьманові Польщі. Ця посадова особа отримувала всю повноту військової, судової влади в Січі, мала право змінювати правовий статус окремих козаків шляхом виключення їх із реєстру. По-четверте, козаки мали право обирати лише сотників та отаманів, а посади полковників і осавулів заміщали особи, котрі походили виключно зі шляхтичів. По-п'яте, таким верствам населення, як міщани та селяни, заборонялося під страхом смертної кари вступати в козаки й навіть видавати своїх дочок заміж за козаків. По-шосте, на територію Запоріжжя козак міг потрапити лише за наявності паспорта, затвердженого польським комісаром. З метою легітимізації цієї Ординації 30 серпня 1638 р. польський коронний гетьман Микола Потоцький скликав у Києві загальну раду реєстрових козаків, у якій брали участь старшина і представники кожного із шести полків, на якій був оголошений зміст цього правового документа. Інтерес викликає та обставина, що в остаточному підписанні цієї Ординації представниками козацтва 24 листопада 1638 р. в урочищі Масловий Став брали участь майбутні діячі національно-визвольної війни 1648–1654 рр. – Богдан Хмельницький і Федір Лугай, засновник Микитинської й Чортомлицької Січей.

За результатами проведеної роботи можна зробити такі висновки.

1. Правовий статус і система прав та обов'язків українських козаків у період з 1572 р. до початку визвольної війни регламентувалися такими правовими документами: грамотами Стефана Баторі 1572 р., 1582 р., Куруківською угодою 1625 р., Ординацією 1638 р. Грамота Стефана Баторі 1572 р. закріплює за козаками значні права та виводила з підпорядкування місцевої влади, встановлювала плату в розмірі 2,5 злотих і перетворювала козацтво в окремий привілейований прошарок населення. Згідно з грамотою, козаки зобов'язувались нести воєнну службу із захисту українських земель, що входили у склад Речі Посполитої, від набігів татар. Грамота 1582 р. збільшувала обсяг їхніх прав, забороняла їх арешт, звільняла від плати податків, інших платежів, а суд таких козаків дозволявся тільки у випадках убивств, насильств, грабежів. У свою чергу, Куруківська угода 1625 р. обмежувала правовий статус козацтва, одночасно із цим підвищуючи суму оплати, але зберігаючи за козаками право обирати собі сотників і отаманів.

2. Найбільш суттєве зменшення прав українських козаків регламентувалося Ординацією 1638 р., затвердженою сеймом Речі Посполитої. Згідно із цим документом, ліквідувалася виборність козацької старшини, знищувався козацький суд, обмежувалося право козаків обирати собі керівників, а польська влада призначала комісара, який мав право змінити правовий статус будь-якого козака.

Ключові слова: правовий статус, українське козацтво, Річ Посполита, Ординація, звичаєве право.

У статті розглядаються нормативно-правові акти, які регламентували правовий статус українських козаків, прийняті польською владою в період із 1572 р. до початку визвольної війни 1648–1654 рр. Досліджена динаміка поступового зменшення прав українського козацтва, від закріплених у грамоті короля Стефана Баторі 1572 р. до положень Ординації 1638 р.

В статье рассматриваются нормативно-правовые акты, регламентирующие правовой статус украинских казаков, принятые польскими властями в период с 1572 г. до начала освободительной войны 1648–1654 гг. Исследована динамика постепенного уменьшения прав украинского казачества, от закрепленных в грамоте короля Стефана Батори 1572 г. до положений Ординации 1638 г.

The article deals with the legal acts that regulate the legal status of Ukrainian Cossacks adopted by the Polish authorities in the period from 1572 to the beginning of the liberation war in 1648–1654 years. It is shown a

dynamic of gradual reduction of the rights of Ukrainian Cossacks from enshrined in the charter of King Stefan Batory Foundation in 1572 to provisions of Ordination in 1638.

Література

1. Слабченко М.Є. Соціальна-правова організація Січі Запорозької / М.Є. Слабченко // Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 202–340.

2. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.) : [навчальний посібник] / І.М. Грозовський. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 108 с.

3. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д.І. Яворницький ; редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2. – 1990. – 560 с.